

Синонимлар таржимасининг лингвопоэтик таҳлили

(Немис-ўзбек тиллари мисолида)

Арабов Ў.О.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари “Тинчлик Йўлида Ҳамкорлик”

Маркази Роман-герман тиллари кафедраси катта ўқитувчиси

ural.arabov@mail.ru, тел. 998977367680

Аннотация: Ушбу мақолада синоним сўз ва турғун бирикмаларнинг хорижий тилларни билишдаги ўрни, немис тилидаги синонимларни ўзбек тилига таржима қилишдаги муаммолар ҳамда бир хил маъно англатувчи сўзлар қиёсий аспектда имкон қадар лингвопоэтик таҳлил қилинган. Жумладан, синонимия ходисасининг тил ривождаги ўрнига қисқача тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: синоним, синонимия ходисаси, сўз туркумлари, маъно англатиш, турғун бирикма, лингвопоэтик, таронаи рубои, бадий колорит.

Аннотация: В данной статье проведен лингвопоэтический анализ роли синонимического сравнительный анализ синонимов и устойчивых сочетаний, их места в изучении иностранных языков, проблем перевода синонимов немецкого языка на узбекский язык.

Ключевые слова: синоним, явление синонимии, часть речи, значение слов, устойчивое сочетание, лингвопоэтическое, таронаи рубаи, художественный колорит.

Annotation: This article provides a linguistic and poetic analysis of the role of synonymous comparative analysis of synonyms and fixed expression, their place in the study of foreign languages, the problems of translating synonyms of German into Uzbek.

Keywords: synonym, phenomenon of synonymy, part of speech, meaning of words, fixed expression, linguopoetic, taronai rubai, artistic flavor.

Хорижий тилларни ўрганиш турли даврларда муҳим аҳамият касб этган. Шу маънода кейинги йилларда жаҳонда интеграциялашув жараёнининг жадаллашуви хорижий тилларга бўлган эҳтиёжни янада оширди. Чунки бирор чет тилини мукамал эгаллаш, инсонлар ҳаётида катта имкониятларни пайдо қилмоқда. Ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятлари бўлгани боис, хорижий тилларни ўрганишда уларга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Акс холда, мулоқат жараёнида турли ҳил тушунмовчиликлар пайдо бўлиши ҳеч гап эмас. Хорижий тилларни ўрганишда, халқларнинг урф-одатлар, санъат ва маданият элементлари, мақоллари, турли ҳил жойларда ва маъросимларда ўзини тутиш шакллари, грамматик қоидадан ташқари ҳолатлар, сўзларнинг асл луғавий маъносини яхши ўзлаштириш ҳамда сўзлардаги бир ҳил маънони англашиш хусусиятларини тўғри талқин қилиб мулоқат жараёнида синонимларни аниқ қўлланилиши муҳим аҳамият касб этади. Немис тилининг Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache луғат китобида синонимия тушунчасига “ўзаро маънодош, лексик маъно жиҳатдан ўхшаш ва бир ҳил маъноли икки ва ундан ортиқ сўзлардир. Синоним сўзи грекча (*synonymos, syn* - бирга, бир ҳил ва *onomia* - ном, маъно) сўздан олинган бўлиб, бир ҳил маъноли сўз демакдир”¹ деб таъриф берилган. Ушбу луғатда синоним сўзига “бир ҳил маънони англаувчи, лекин луғавий маъно ва нутқда қўлланиши жиҳатидан бир-биридан фарқ қилувчи бир ҳил бўлакдаги сўзлардир. Тилдаги синонимлар тизимли характерга эга бўлган сўз ва иборалар туркумини ташкил қилади”. деган таъриф ҳам келтириб ўтилган. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида синоним сўзига “Синоним [грек] тилидан келиб чиққан бўлиб, товуш состави, талаффузи жиҳатдан бошқа-бошқа, аммо маъноси бир, ўхшаш ёки жуда яқин сўзлардан бири”² деб изоҳ берилган.

Синонимлар тилдаги барча сўз туркумида мавжуд бўлиб, хорижий тилларни ўрганувчилар уларнинг нозик жиҳатларини ҳам яхши ўзлаштирган

¹Duden «Das große Wörterbuch der deutschen Sprache»: in 8 Bänden/hrsg. und bearb. vom Wissenschaftlichen Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion unter der Leitung von Günter Drosdowski. Band 7. DUDENVERLAG, – Mannheim- Leipzig-Wien-Zürich, 1995. – Seite [3332]

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик, 2 том “Рус тили” нашриёти, – Москва, 1981. – Б.[52]

бўлишлари керак. Масалан, немис тилида от сўз туркумидаги “*die Gelegenheit- имконият*” сўзининг “*die Möglichkeit*” ҳамда француз тилидан ўзлаштирилган “*die Chance*” каби шу маънога эга бўлган синонимлари мавжуд бўлиб, улар бир бирининг ўрнида қўлланиши мумкин. Бироқ аксарият ҳолларда, айниқса турғун бирикма ёки мақолларда юқоридаги принцип (қараш)ни қўллаб бўлмайди. Масалан, “*die Gelegenheit beim Schöpfen fassen (packen)/die Chance ergreifen (erwischen)* — *имкониятдан фойдаланмоқ*” ёки “*Gelegenheit verpassen/seine Chance verspielen/ - имкониятни қўлдан чиқармоқ*”. Ушбу бирикмаларда *имконият* “*die Gelegenheit*” ва “*die Chance*” сўзлари турли хил феъллар билан қўлланилгани туфайли ўзларининг синонимлик хусусиятларини йўқотади. Жумладан, “*Ist es die Möglichkeit! – Мана зўр имконият! Ана бўлмаса! Бунақа имконият бошқа бўлмайди!*”. Бу сўзлар бирикмасида гап охирига ундов белгиси қўйилган. Немис тили грамматикаси қатъий қоидаларига кўра мазкур гапнинг охирига сўроқ белгиси қўйилиши лозим эди. Бироқ немис бадиий адабиётида шундай бирикмалар кўплаб учрайдики, уларни фақат контекстан келиб чиқиб таржима қилиш керак бўлади. Бундай ҳолат айниқса халқ мақолларида кўп учрайди. Жумладан, немис тилида фаол ишлатиладиган “*Gelegenheit macht Diebe.*” мақолини олайлик. Мазкур немис тилидаги мақолни таржима қилиш учун, унинг ўзбек тилидаги мазмун-моҳиятни тўлиқ очиб берадиган вариантини топиш зарур бўлади. Шу маънода ушбу немис тилидаги мақолнинг ўзбек тилидаги “*Ўзинга эҳтиёт бўл, қўшинингни ўғри тутма.*” мақоли адекват бўлаолади. Кўриниб турганидек, асл нусхадаги “*die Gelegenheit-имконият*” сўзи таржимада кўринмайди.

Синонимлар феъл сўз туркумида ҳам кенг қўлланилади. Чунончи, немис тилидаги *brauchen, benötigen, bedürfen, nötig haben, benutzen, nutzen* феълларини олайлик. Бу сўзлар ўзбек тилида куйдагича жаранглайди, яъни *фойдаланмоқ, ишлатмоқ, мухтож бўлмоқ*. Мазкур феъллар ишлатилиш жараёнида контекстан келиб чиқиб, ўзларининг мазмун-моҳиятини

ўзгартириш холлари ҳам учрайди. Бунга қуйидаги мисолларни келтириш мумкин. *Wir brauchen einen Kuli.*– *Бизга ручка керак.* Ушбу гапда “*brauchen*” феъли предметга мухтожликни билдирса, *Wir benutzen einen Kuli.*, гапидаги “*benutzen*” феъли предметдан фойдаланилаётганликни англатади. Юқоридаги биринчи маънони ифодалаш учун гапни, *Wir möchten (wollen) einen Kuli benutzen.*, шаклида ифодаланиши керак бўлади.

Немис тилидаги “*schön – чиройли*” сифатига матн маъносидан келиб чиқиб аксарият холларда “*hübsch*” ёки “*gut*” сифатлари синоним бўла олади, дейиш мумкин. *ein schönes Wetter*, бирикмасига *ein gutes Wetter* бирикмаси тўлиқ синоним бўлаолади. Бу ерда “*schön*” ва “*gut*” сифатларини “*ажойиб*” ва “*яхши*” деб таржима қилиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу ҳолатда “*hübsch*” сифатидан фойдаланиш нотўғри бўлаган бўлар эди. Аммо “*eine schöne Frau*” бирикмасига “*eine hübsche Frau*” бирикмаси бадий поэтик жиҳатдан синоним бўлаолади. Билакс немис тилидаги “*gut*” сифати бу ерда қўлланилса маъно ўзгариб қолади. Ушбу мисолларда “*schön*” ва “*hübsch*” сифатлари аёллардаги жозибали ташқи кўринишни ифодаласа, уларнинг ўрнига “*gut*” сифати қўлланилса ҳарактерни ифодалаган бўлади. Бундай мисолларни бадий адабиётда ҳам кўплаб учратиш мумкин. А. Навоийнинг “*Кўз бирла қошинг яхши, қобогинг яхши,*” деб бошланадиган машҳур таронаи рубоисидаги “*яхши*” радифи Йўлдош Парда ва Нора Пфедферларнинг немис тилига таржимасида, “*Deine Augen und Brauen sind gut, die Augenlider sind gut,*” деб таржима қилинган бўлса, таниқли можор туркологи Янош Экман, “*Deine Augen und Brauen sind schön, deine Augenlider sind schön,*” шаклида таржима қилган. Филология фанлари доктори, профессор Ровияжон Абдуллаева ўзининг “Немис-ўзбек адабий алоқаларининг шаклланиш, тараққиёт босқичлари ва илмий асослари” номли докторлик диссертациясининг авторефератида юқоридаги таржималарни лингвопоэтик таҳлил қилган. У бу ерда Я. Экман “*яхши*” радифи ўрнига “*чиройли, гўзал, ажойиб*” маъноларини берадиган “*schön*” сўзини танлаб, поэтик оҳангни яратган. Немис поэзиясида “*gut-яхши*” доим ҳам аёл гўзаллигини ифодалаб,

кўтаринки оҳангни беравермайди, эстетик жиҳатдан бадий таъсир қуввати кам.”³ деб таъкидлаб ўтган. Ушбу ўринда Ровияжон Абдуллаева асл нусхадаги “яхши” радифи ўрнига Й. Парда, Н. Пфедфер ҳамда Я. Экманларни четлаб ўтиб, немис тилида инсон ташки гўзаллиги, айнан, аёлнинг ташки ва ички гўзаллигини тўлиқ очиб берадиган “*hübsch-gўзал*” сўзини танлаган. Ва ушбу таронаий рубоийнинг ўгирмаси “*Deine Augen und Brauen sind hübsch, deine Augenlider sind hübsch,*” шаклида жаранглайди. Дархақиқат, бизнинг фикримизча, аёлнинг том маънодаги гўзаллигини тасвирлашда немис тилидаги “*hübsch*” сифати кўпроқ мос келади. Эҳтимол, хазрат Навоийнинг даври мумтоз адабиётда “яхши” лексикаси бадий колорит жиҳатдан таъсирли бўлган бўлиши мумкин. Сўзларнинг маъно англатишига даврлар силсиласи ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Тил даврлар оша бойиб боради. Бу жараёнда айрим сўзлар маъно англамлари камайиб, эскириб истеъмолдан чиқиб кетиши ёки билакс кучайиб кетиши мумкин. Айнан мана шу ўринда тилдаги синонимия ҳодисасининг хусусиятларини яққол кўриш мумкин.

Дарвоқе бундай мисолларни равиш сўз туркумида ҳам учратиш мумкин. Масалан, немис тилидаги “*da*” сўзи рус ва ўзбек тилларига “*Тут-шу ерда, у ерда, бу ерда, шу жойда, бунда, шунда. Там-у ерда ўша ерда, ўша жойда, унда. Здесь-бунда, бу ерда, шу ерда. в это время-бу пайтда (вақтда), ўшанда*”⁴ деб таржима қилинган. Юқоридаги таржималар матндаги маъносидан келиб чиқиб, ўзбек тилидаги ўгирмаларга тўлиқ мос келади. Немис тилидаги “*da*” равишига “*hier- бу ерда, шу ерда*” ёки “*dort-у ерда*” равишлари синоним бўлаолади. Мисол қилиб, *Da arbeitet ein erfahrener Lehrer. Hier arbeitet ein erfahrener Lehrer.*, каби содда гапларнинг таржимасини олиб кўрайлик. Ушбу гапларда “*da*” ва “*hier*” равишлари ўзбек тилига “*бу ерда, шу ерда*” деб ўгирилади. Яъни, *Бу ерда (Шу ерда) тажирбали ўқитувчи ишлайди.*, деб таржима қилиш мумкин. Аммо, *Da*

³Абдуллаева Равияжон. Немис ўзбек адабий алоқаларининг шаклланиши, тараққиёт босқичлари ва илмий асослари. Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2021. – Б.[26-37]

⁴ Русско-узбекский словарь. гос. изд.во иностранных и национальных словарей. – Москва, 1954. – С. [242, 854, 882]

arbeitet ein erfahrener Lehrer. Dort arbeitet ein erfahrener Lehrer., гапларини, *У ерда тажирбали ўқитувчи ишлайди.*, деб таржима қилинса тўғри бўлади. Немис тилидаги “*da*” равишининг “*бу пайтда (вақтда), ўшанда*” маъносини берадиган таржимаси, албатта, контекстга боғлиқ бўлади. Маслан, *Der erfahrene Lehrer hat fünf Jahre gearbeitet. Da habe ich auch gearbeitet.* Иккинчи гапдаги “*da*” сўзи биринчи гапдаги “*fünf Jahre*” жумласи англатаётган маънони очиб беради. Юқоридаги гаплар, *Тажирбали ўқитувчи беш йил ишлади. Ўшанда мен ҳам ишлаганман*, деб таржима қилинади.

Тилдаги синонимия ҳодисаси ва синонимлар кўплаб тилшунослар томонидан тадқиқ қилинган ва бу ҳақда монографиялар эълон қилинган. Жумладан, рус лингвисти Р.А. Будаговнинг фикрича “Синонимларда энг муҳим нарса турли хил маъно тусларини ифодалашдир”⁵. К.В.Архангелская эса “синонимлар ўртасида миқдорий-сифат муносабатларининг мавжуд”⁶ лигини кўради. Шунингдек В.Н.Циганова рус тилидаги феълларда синонимларни маъно соялари бўйича ажратиб турадиган, ҳаракатнинг интенсивлик даражаси, мақсадлилиқнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги каби хусусиятларни таъкидлаб ўтган бўлса, А.П.Евгенева синонимлар сўзловчининг субъектив баҳо бериши учун хизмат қилишини тушунтириб берган.

Мазкур мақолада, хусусан синонимлар таржимаси жараёнидаги кўйидаги муаммоларга қисқача тўхталиб ўтилди:

1. Турғин бирикмали синонимлар таржимасидаги муаммолар;
2. Феъл синонимлар таржимасининг матнда бошқа маъно англатиши масалалари;
3. Сифат ва равиш синонимлар таржимаси жараёнига таъсир кўрсатувчи кўп маънолилиқнинг контекстдаги роли;
4. Тил ривожига жараёнида синонимия ҳодисаси.

⁵ Р.А. Будагов. Синонимический ряд (на материале глаголов). – М.; Л., 1966.

⁶ К.В. Архангелская. Равнозначные синонимы немецкого языка.-Ученые Записки/ Моск. гос. пед. ин-тут. ин. яз. им. М. Горького, 1958.

Хулоса шуки, синонимларнинг бундай хусусиятлари хорижий тилларни ўрганаётган ўқувчиларда кўплаб саволлар ўйғотиши табиий. Зеро, синоним сўзлар ўзлаштирилганликларига қарамасдан, аксарият ҳолларда, амалий фойдаланиш жараёнида қийинчиликларга дуч келиш ҳоллари кузатилмоқда. Бунда, албатта, ўқитувчининг педагогик компетенцияси қай даражада шаклланганлиги қўл келади. У синонимларни тушунтиришда айниқса тили ўрганилаётган халқ вакилларининг жонли суҳбатлари, бадиий адабиётлар, Оммавий Ахборот Воситалари ҳамда бадиий фильмлардаги фаол маълумотлардан фойдаланиши мақсадга мувофиқдир. Замонавий технологияларнинг жадал суръатлар билан ривожланиб бораётганлиги тилимизда синонимларнинг ортиб боришига сабаб бўлмоқда. Бу эса, тилшунослик илмида зарурият ҳисобланиб, айни пайтда долзарблик касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаева Равияжон. Немис ўзбек адабий алоқаларининг шаклланиши, тараққиёт босқичлари ва илмий асослари. Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2021.
2. Архангельская К.В. Равнозначные синонимы немецкого языка. – Учённые Записки/ Моск. гос. пед. ин-тут. ин. яз. им. М. Тореза, 1958.
3. Апресян Ю.Д. Проблема синонима. Вопросы языкознания. – Москва, 1964.
4. Будагов Р.А. Синонимический ряд (на материале глаголов). – М.; Л, 1966.
5. Большой немецко-русский словарь. Издательство “Русский язык” – Москва, 1980.
6. Гутнер Г.Б. – Синонимия /Гуманитарный портал: Концепты [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2002–2023 (последняя редакция: 08.12.2023). URL: <https://gtmarket.ru/concepts/7061>
7. Duden «Das große Wörterbuch der deutschen Sprache»: in 8 Bänden/hrsg.

und bearb. vom Wissenschaftlichen Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion unter der Leitung von Günter Drosdowski. Band 7. DUDENVERLAG, – Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1995.

8. Langenscheids. Taschen-wörterbuch. Russisch. Langenscheids. – Berlin-München-Warschau-Wien-Zürich-New-York, 2003.

9. Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. – М., 1988.

10. Осипов С.И. Словарь русского языка. “Русский язык” – Москва, 1987.

11. Русско-узбекский словарь. гос. изд.во иностранных и национальных словарей. – Москва, 1954.

12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик, 2 том “Рус тили” нашриёти, – Москва, 1981.